

Іван Дзюба

БОРОТЬБА ЗА ГАЛИЧИНУ – БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНУ*

Треба наголосити, що політичний і національно-культурний рух українців Галичини розвивався за умов хоч і сприятливіших, ніж у підросійській Україні (з погляду демократичнішого ладу Австро-Угорської імперії, більшої громадянської свободи), але тяжких з іншого погляду**. Він зазнавав тиску як з боку цісарської адміністрації, так і з боку польських шовіністів; з ним боролися москвофіли, підтримані російською агентурою; російська влада гостро виступала проти українства Галичини, слушно вбачаючи в ньому вкрай небезпечний приклад для “неіснуючого” українського народу у власній імперії.

“Офіційний погляд на національний рух у Галичині збігається з поглядами сучасних російських націоналістів [...] Не менш вороже поставилися до молодого національно-демократичного руху й місцеві реакційні елементи так званого «староросійського» або «москвофільського» табору. Звичайно, багато з них, на противагу польсько-німецькому гнітю, щиро виношували романтично-заманливу ідею єдиного великого російського народу. Проте в своїх утопічних мріях про національне злиття народних мас від Карпат до Камчатки приборчники цієї ідеї часто зовсім втрачали реальний ґрунт і тому з почуттям великого роздратування і навіть озлоблення ставилися до тих, хто нагадував їм про живий конкретний народ з конкретними національними рисами, і навіть до самого цього народу [...]

Національно-демократичний рух повинен був, отже, боротися з перешкодами і зовнішньо-поліційного, й ідейно-суспільного антидемократичного характеру” [1].

Москвофільству протистояли народовці, молодше покоління яких виходило на радикальніші позиції, зазнаючи впливу соціалістичних ідей. Рух “молодих народовців” у Галичині розвивався під великим впливом Михайла Драгоманова, якого навіть найлютіші галичанофоби ХХІ століття нашої ери не спроможуться оголосити “націоналістом” (а втім – їм усе по силі, і звідки їм знати про всеросійську роль цього мислителя), у полемічному листі з Женеви (26 лютого 1888 року) до О. А. Суворина, редактора “Нового времени”, який закидав галичанам партикуляризм і ворожість до Росії, Драгоманов пропонував йому звернути увагу на “молодших народовців”, таких, як Франко і Павлик, на діяльність студентського “Академічного Брацтва” у Львові: “Вы увидите, как ценят молодые украинофилы в Галиции русскую литературу” [2].

Іван Франко продовжив боротьбу Драгоманова з москвофільством і фактично здійснив його ідейний розгром. Він розкрив реакційний, антинародний характер москвофільства і довів, що тільки стоячи на ґрунті власного народу та його культури можна йти до вселюдськості, яка інакше буде прикриттям чужого панування; він же навчав галичан цінувати справжню, живу, а не назадницько-царєфільську російську культуру. У зверненні до москвофільської галицької молоді, викриваючи облудність її старших ватажків, він писав: “І що має означати «ідея вселюдського братерства», коли одною з головних задач ширення тої ідеї в Галичині має бути, аби тут «само собою зникло українство», т. є. аби щез напрям, що в основу своєї програми поклав працю на ґрунті для рідного народу, для розвивання його добробуту, його духовного життя, отже й його мови? Чим цей напрям такий лихий і такий шкідливий, що д. Глушкевич і йому подібні виключають його зі свого «вселюдського братерства» і «всесірної любови?»”

Особливо наполегливо спростовував Франко москвофільсько-слов’янофільський наклеп, буцімто галичани ворожі до російської літератури.

“На прощання з вами відкрию вам один секрет. Не вірте, молоді русофіли, своїм духовним батькам, д. Мончаловському та д. Дудикевичу, поперед усього в однім пункті: що ми, галицькі Українці, тим тільки дишемо й живемо, що «ненавистю ко всьому русському». Не вірте їм у сім пункті, бо се свідома брехня. Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас. Є між нами, галицькими Українцями, й такі, що й говорити і писати тою мовою потраплять не гірше, коли й не ліпше від вас. І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо, і не лише тих, яких імена ви раз-у-раз маєте на устах, а й таких, як Пипін, Веселовський, Карєєв, Шахматов, Фортунатов – чи відомі вам такі імена, молоді панове русофіли? І скажу вам ще один секрет. Ті і подібні їм великі представники російської науки та російської культурної праці кореспондують із нами, обмінюються своїми виданнями і чують себе ближчими до нас, як до вас, молоді галицькі русофіли. І ми чуємо себе ближчими до них,

* Дзюба І. Нагнітання мороку: Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — 503 с. — С. 365–384.

** Правопис оригіналу збережено. — Ред.

ніж до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге, і святе, і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єдинства, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відріжняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадняцтва та ненависті, сплджених довголітньою важкою історією та культурним припізнням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства» [3]. Це найкраща відповідь оклепникам і ненависникам галицьких українців – табачникам «усіх часів і народів».

Слідом за Драгомановим, Франком і Павликом українська соціал-демократія Галичини багато зусиль докладала до порозуміння з трудівниками інших націй, зокрема з євреями, які становили значну частину населення Галичини. Я мушу зупинитися на цьому, бо галичанофоби не хочуть бачити в Галичині нічого, крім «інтегрального націоналізму». Насправді ж політичний спектр українського руху був досить широкий, і в ньому була відчутно представлена й ліва орієнтація. Великої ваги набирала перспектива спільних дій з євреями під час виборів до Галицького сойму та Австрійського парламенту і в політичній боротьбі на цій арені. Ця тема обговорювалася в українській пресі Галичини, але немалого значення надавали їй і в єврейських колах. Докладно висвітлено її, наприклад, у великій статті З. Л. Вайнштейна «Последние выборы в Галиции и роль в них евреев», надрукованій у неперіодичному збірнику «Наша трибуна» (Книжка 1-а, Вільна, 1907). Автор описує махінації, в результаті яких «...округа, где сотни тысяч крестьян беспощадно эксплуатировались десятком польских магнатов-землевладельцев, посылали в качестве защитников своих интересов тех же самых магнатов» (с. 24). (Чим не аналогія до наших виборів – на Донеччині, та й не тільки?!)

Не останньою чергою так виходило тому, що значна частина єврейських виборців голосувала за кандидатів шляхти, а «что касается еврейских депутатов, то они состояли исключительно из «кагалников», и то обстоятельство, что они входили в «коло», не могло конечно усилить симпатии к ним, как со стороны русинских крестьян, так и вообще со стороны народных масс» (с. 25).

Вибори в Галичині відбувалися за національними куріями, але євреї не мали права на власну курію (австрійське законодавство не визнавало євреїв за окрему націю) і голосували (під впливом «єврейских заправил» – с. 26) переважно в польській. Русинський депутат Юліян Романчук (визначний український політичний діяч, провідник Народної Ради, 1899–1907 рр. голова Національно-демократичної партії) висунув ідею створення єврейської національної курії. Пропозицію австрійська влада не прийняла, але вона дістала прихильне ставлення в єврейських масах і трохи посунула справу українсько-єврейської політичної співпраці, принаймні у виборчих кампаніях. Це стало «симптомом грядущего разрыва с шляхтой и союза евреев с русинской демократией» (с. 30). Але справжнє зрушення сталося під впливом революційних подій 1905 року в Росії та Україні. Піднесення українського руху дістало великий резонанс у Галичині. «...Народная масса в Галиции пробудилась и встала на решительную борьбу за свои попранные права. Волна крестьянских митингов прокатилась по всей Галиции, и в этих митингах ярко сказалась вся ненависть к господствующему режиму; революционная энергия, так долго сдерживаемая полицейскими рогатками, прорвала эти рогатки и предстала перед всесильной шляхтой, как грозное memento mori» (с. 25).

Це змінило і становище єврейства. «Евреи, доселе служившие прессом в руках шляхты для угнетения крестьян, теперь очутились между молотом шляхетского могущества и неожиданно выросшей, крепкой, как сталь, наковальной крестьянского движения» (там само).

Але революційне піднесення охопило і єврейство, принаймні єврейське робітництво, яке взяло участь у спільних політичних маніфестаціях разом з українським і польським трудовим людом («...на красных знамёнах обыватель прочёл на родном языке, доселе служившем лишь для купли-продажи, те же смелые требования, какие были начертаны на знамёнах всей социал-демократии» – с. 27). Починає здобувати популярність молода Єврейська соціал-демократична партія («галицийский Бунд»), яка встановлює співпрацю з Українською соціал-демократичною партією в особі молодшого покоління її керівників.

«Старая «экзекутива» с Ганкевичем во главе, никогда серьёзно не работавшая среди украинских масс, должна была уступить своё место «молодым», которые с тов. Левинским во главе и вели избирательную кампанию. А так как «молодые» относятся вполне сочувственно к Е.С.-Д.П., то между обеими партиями установились во время избирательной кампании самые лучшие отношения.

Кандидаты У.С.-Д.П., одни из самых старых и заслуженных членов этой партии Остапчук и Ярошевич, объявили себя сторонниками Е.С.-Д.П., а Остапчук на проводах, устроенных ему как избранному депутату при отъезде в Вену, торжественно заявил, обращаясь к рабочим – членам Е.С.-Д.П., провожающим его: «Я никогда не забуду вашей роли в последней избирательной кампании и всегда буду на вашей стороне в вашей борьбе за равноправие» (с. 44).

Результати виборів відрізнялися від усіх попередніх. «Только благодаря необычайным репрессиям и злоупотреблениям, которые едва ли не превзошли всё то, что делалось при прежних выборах, шляхте с трудом удалось удержать половину мандатов за собой. Другая половина ценою огромных жертв, ценою даже крови, досталась оппозиционным партиям: русинам, польской народной партии (людовцам), сионистам, еврейской демократической партии и социал-демократам» (с. 35).

Спільним було для Сходу й Заходу України і революційне піднесення 1905–1907 років, спільною була й трагедія Першої світової війни, яка особливо кривавою ходою пройшла Західною Україною. Тут українцям довелося воювати одним з одними (не вперше і не в останнє, на жаль) у двох ворожих одна до одної (і однаково ворожих до України) арміях. Але було... було щось таке, що розкривало очі воякам обох армій: вони – сини одного й того самого народу. Що обіймало, єдило всю розкраяну натроє землю цього народу. ПІСНЯ і ШЕВЧЕНКО. Цього не зрозуміти табачникам. Але це розуміла стара мати галичанка з оповідання Василя Стефаника “Марія”. Троє синів її, студентів, загинули січовиками за Україну. Четвертого, найменшого, забрало російське військо “за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір”. І коли до її хати приступають козаки з цього російського війська, вона не хоче їх впускати.

“Один із козаків – молоденький ще був – приступив і дуже просив, щоби вона та ввійшла враз з ними в хату, самі ж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди, – казав.

— А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайками, а другі забирають та вішають людей, мерці гойдаються лісами, аж дика звір утікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.

— Продайте нам що-небудь їсти, голодні ми, матусю.

— Що ж дам вам їсти? Там, на полиці, є хліб, а грошей ваших мені не треба, бо одні дає, а другі заходите та назад відбираєте та ще й б’єте. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досягніть з полиці бохоня.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви, здоймали його з-під образів, кинули до землі і казали мені толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам’ятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут і зарізати, а образа не дам.

Той молоденький козак, що так гарно просив її увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав:

— Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хіба ж ви не дасте нам образа, щоб ми привели його до честі й поставили під образами?

[...] Почали співати.

Забриніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла надвір, побігла в село.

[...] Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне і ясне і розвертала перед нею – і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світланні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила, і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держуться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їхнє слово, коли-небудь сказане, і кожну розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся звезд і, як пребогате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море, а народ зривається на ноги. Наперед її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі”.

Яке це все чуже й нелюбе табачникам!

Який незрозумілий їм ВЕЛИКИЙ ПАРОЛЬ України, що в однім слові: Шевченко! Слові, що вже більш як півтора століття об’єднує Україну. Слові, яке давало надію в найтяжчі часи. Яке притягало галичан до братів-наддніпрянців.

Чи зрозуміти табачникам думки й почуття галицького селянина (сто літ тому! – це ж наша історія), про якого розповів у своєму спогаді (написаному 1916 року) “наддніпрянський” культурний діяч і письменник Михайло Могилянський (батько поетеси Ладі Могилянської, розстріляної в 30-ті роки, й її брата Дмитра, тоді ж репресованого).

“Спробуйте покласти на вогонь один мізинець: який пекучий біль перениже все тіло!.. Таким пекучим болем перенизане тіло української національності, бо руїна й вогонь майже два роки плюндрують Галичину (нарекинувшись почасті й на Україну Російську)...

Нестерпний той біль, навіть незалежно від того, яку ролю відігравала Галичина в загальній економіці національного життя...

Пригадую собі один незабутній епізод з моєї останньої подорожі на Галичину. Було це в червні 1913 року, за рік до війни. Довелось мені бути в повітовім місті Бібрці, в день, коли відбувались останні вибори до Галицького сойму.

Послом до сойму обраний був Лонгин Цегельський, посол парламентський, з яким я й приїхав ранком в день виборів до Бібрки. Після виборів в залі кредитового союзу відбувся бучний бенкет. Коли на бенкеті почалися промови, д. Цегельський звернувся до присутніх, переважно селян – з 112 виборців (вибори двуступінні) було 4-5 попів, решта селяне-хлібороби, – з пропозицією вітати

гостя з великої закордонної України, яка пильно прислухається до боротьби галицьких українців за національне право і добає в тій боротьбі своє діло... Тоді взяв слово старий поважний селянин, що сидів біля мене з другого боку. Він висловив, що до смерті не забуде того, що мав честь сидіти на бенкеті поруч з гостем з великої закордонної України, звідки залунав голос незабутнього Кобзаря, що покликав до національного відродження усі землі українські, розбудив усі серця живі... Після сього почав читати головніші, на його погляд, заповіти Кобзаря. Читав з глибоким зворушенням і почуттям, які свідчили, що те, що він читав, увійшло міцно в душу... і читав стільки, скільки мало мабуть хто з українських інтелігентів прочитає з Кобзаря...

Одповідаючи на привітання, я мусив зазначити, що творчістю героїв духу усі землі українські сполучені в одну національність. Як би не краями державні межі тіла української національності, національна свідомість твердо стоятиме на ґрунті єдності. Коли наш Шевченко, син кріпака-селянина, свій на Галичині, то з другого боку син Галицького селянина Іван Франко, творець епічного образу Мойсея – свій на Україні, наш Коцюбинський – свій на Галичині, Галицький Стефаник, буковинка Ольга Кобилянська – свої на Україні. Нарешті не можемо казати ми і Ви, Ви і ми, кажемо – ми, ми – Українці...

Отсей Галицький поважний селянин-хлібороб став в моїх очах символом української національної єдності, я згадую про нього з нагоди Шевченковського ювілею тому, що в сьому символі яскраво відбилася Шевченковська стихія.

Так велетенська тінь геніального поета покрила собою усі землі українські, “мертвих, живих і ненароджених” українців сполучила тим міцним, нерозривним сполученням – цементом, який з етнографічного матеріалу творить національність. Шевченковська стихія стала одним з міцніших чинників тієї національної єдності, що єсть світлом, якого тьма не об’ясть, яка видержить найтяжчі іспити...” [4].

“Шевченківський дух”, зрозуміла річ, був нетерпимий для Російської імперії не лише в підросійській Україні, а і в Галичині, взагалі будь-де. Імперські ідеологи та стратеги чудово розуміли небезпеку для себе наявності під боком “українського П’ємонту”, шкідливих впливів галицьких настроїв та друків, усього духовного кровообігу між Галичиною та Великою Україною. Тому боротьба за Галичину була для Росії в Першу світову війну не лише першорядним воєнно-стратегічним завданням (як шлях у Південно-західну Європу на найбільш уразливому для Австрії напрямку), але й так само першорядним завданням політично-месіанським: простерти імперські крила над усім слов’янським світом. Гасла визволення братів-слов’ян набирають чи не найбільшої з часів балканських походів 70-х років XIX ст. актуальності. Тому так важливо було забезпечити перемогу москвофільства в самій Галичині, і воно знову активізується за активної підтримки урядових служб (і, звісно, “спецслужб”)...

“Помимо издания газет, выделяемые русскими министерствами, средства использовались на организацию русских просветительных обществ и общежитий для русских гимназистов” [5].

Буковинський депутат в австрійському парламенті свідчив: “...Почти во всяком селе Восточной Галиции сидит платный русский агент и целый ряд уездов края охвачен небывалой русской агитацией. В маленьких деревушках учреждаются русские бурсы-школы, где детей обучают русскому языку. Каждый мужик, отдающий своих детей в эти бурсы, получает рубли на руки. Агитация ведется так беззастенчиво, что агитаторы не успевают даже разменять рубли на кроны и предоставляют это самим крестьянам на городских ярмарках” [6].

Ще раніше “Начало балканских войн и дальнейшее обострение русско-австрийских отношений ещё более усилило активность российских националистов по отношению к Галиции и стало основанием для просьбы Бобринского об увеличении правительственных субсидий на поддержку «русского движения» в Австро-Венгрии” [7]. Голова Ради міністрів передав питання про “оказание денежной помощи прикарпатским славянам” на розгляд міністрів закордонних справ С. Д. Сазонову, який і дав вказівку про виділення запрошених 200 тисяч рублів. “С этого момента деятельность «москвофилов» в Галиции стала наиболее активной” [8].

“«Русофильская» агитация в Восточной Галиции должна была служить, по мнению правительства, в первую очередь созданию там своеобразного барьера против польско-украинской агитации в России, поскольку Восточная Галиция представлялась источником распространения опасного “национального вольномыслия” среди поляков и украинцев Империи и поддержка “русофильства” должна была служить созданию определённого равновесия сил в этом регионе” [9].

Ми вже говорили про книжку “истинно русского” малороса П. І. Ковалевського “Русский национализм и национальное воспитание”. Видана незадовго до Першої світової війни, вона стала, крім іншого, і мотивацією “визволення” Галичини з метою приєднання до Росії. “В пределах Австрии, в Галиции и Угорщине, стонут наши родные братья, русские под игом польским и жидовским [...] Доколе наши братья будут стонать в Галиции и Угорщине, мы не имеем права считать себя успокоенными и в государственном отношении окончательно устроенными...”. Але для цього треба “открыто бороться с предателями и изменниками родины. Пора Киевской администрации открыть глаза на Грушевских и проч. провокаторов” [9].

Військовий міністр А. Н. Куропаткін сподівався, що переможна війна “завершит собирание уделов Руси и объединение русского племени”.

Публіцист С. Соловйов: “Самая коренная русская область Галиция, Галицкая Русь возвращается к нам и будущее нашей культуры тесно связывается с Юго-западом” [11].

Зрозуміло було, що “...борьба за Галицию неизбежно обострит постановку украинского вопроса внутри России” [12].

Суть мовної політики російської адміністрації в тимчасово окупованій Галичині добре виражена в записці члена Державної Думи Д. Чихачова “По учебному делу в Восточной Галиции и Буковине”: “Имея в виду... существование глубоко враждебной России школы с преподаванием на польском, немецком и искусственно созданном украинском жаргоне и задаваясь целью создания русской государственной властью в этом крае в ближайшие годы исключительно русской школы, низшей, средней и высшей, позволю себе предложить...” – далі йшли пропозиції про закриття на невизначений час “университетов и других высших учебных заведений”, перепідготовку вчителів, винагороди тим із них, які “введут преподавание русской истории, географии, литературы в нынешнем учебном году и сумеют достигнуть хороших результатов” – та ін. [13]

Це узгоджувалося із заповітним бажанням москвофілів. Ю. Яворський, один із лідерів “Русского народного совета Прикарпатской Руси”, опублікував у газеті “Прикарпатская Русь” 22 вересня 1914 року статтю, в якій говорилося: “В исконно русском крае... не должно быть другой публичной, общественной и государственной речи, кроме единственной, победной, хозяйской речи – русской” [14].

Як було і як є, російські імперінтернаціоналісти ладні були визнати будь-які нації й мови, крім однієї – звісно якої.

“В Восточной Галиции насчитывалось несколько местных говоров. Губернатор Бобринский дал разрешение издавать газеты на 4-х местных говорах (помимо польских и русских изданий), но категорически запретил издание газет на украинском, как «языке казённом, австрийском изобретении мазепинцев», не считаясь с тем, что на украинском языке читало и говорило большинство населения Восточной Галиции” [15].

Питання про переслідування українського населення Галичини обговорювалося на “военных сесиях” IV Державної Думи. Військовий міністр С. Д. Сазонов говорив про “искусственное поддержание украинского движения на присылаемые из Берлина деньги” [16]. Натомість кадети пропонували в своїй резолюції “восстановление малорусской печати; немедленный пересмотр дел жителей Галиции, содержащихся под стражей и сосланных, и освобождение тех из них, которые подверглись преследованию невинно” [17]. Певно, це було побажання західних союзників, бо П. Мілюков у своїй промові апелював до їхньої думки: мовляв, акт милосердя “произвёл бы на наших союзников наилучшее впечатление” [18].

В іншій своїй промові П. Мілюков пішов ще далі: “Игра на тёмных националистических инстинктах масс, с обычным орудием этой борьбы – антисемитизмом, борьбой против «кинородцев» и иноверцев, получила небывалый простор под прикрытием нужд военного времени [...] Мы присутствовали при невежественной наивной попытке посягнуть на национальность и веру населения только что приобретённой провинции, для управления которой были посланы отбросы русского провинциального чиновничества. Мало того, что эти новые ташкентцы оттолкнули от нас родственное нам украинское население, они попытались затемнить лучезарный лик великой освободительной войны, они посягнули на одушевлявший нас и наших союзников идеал грядущей самостоятельности малых народностей” [19].

Далі Мілюков висловив обурення “огульным обвинением целой народности в предательстве и измене” (малися на увазі євреї) і тим, що влада заохочує “народное негодование против «нерусских фамилий»” [20].

Галичанофобія російської окупаційної влади та заборона української преси в Росії непокоять Мілюкова, звичайно ж, не як оборонця українських інтересів, а з погляду розумнішого проведення імперіалістичної політики. “Тогда как часть украинского населения переходит во владение наших врагов, когда за рубежом появляется новая, свободная украинская литература (на замітку Табачнику: “П’ємонт”! – І. Дз.), – и понятно, какие тенденции она развивает. А наша здешняя малорусская печать, выступавшая с заявлениями патриотического характера, организовавшая местное население в духе борьбы с врагом, – эта печать уничтожена и никакого сопротивления той зарубежной литературе путём идейного общения с читателем оказать не может” [21].

Близькі до кадетських погляди на війну та на українсько-галицьке питання у війні зустрінемо у згаданому вже збірнику “Отечество...”. Досить прозоро натякається на злочинну роль “истинно русских” і чорносотенців, мовляв, у компрометації визвольної місії Росії:

“Очищающий огонь обновления в начале войны испепелил вражду и злобу, ослаблявшие общество, и явил миру Россию единой и светлой. Но как только общий труд сословий, партий, народов поднял дедовский щит, так туча воронья стала карканьем уверять весь свет, что не вся Великая Россия, а одна их стая спасает общее дело.

И был момент, когда реющий над нашим хаосом дух имперского самосознания мог быть спугнут этим воем хищников. Их преступления были тяжки, их безнаказанность оскорбляла целые народы.

Кошунственно играя «братством» с Червонной Русью, они несли на Буковину и Галицию вместо русской национально-культурной работы насильственную руссификацию и разорение всех местных, почвенных народных культур. Новая Россия земно поклонится жертвам насилия и злобы» [22]. Але й досі не вклонилися...

Видатний лінгвіст, симпатик українців і української мови І. Бодуен де Куртене виразно засудив релігійні гоніння російської окупаційної влади в Галичині: «...Мы должны изъять из обихода всякую назойливую религиозную пропаганду и уговаривание людей к переходу в другое вероисповедание.

Если всякие усердные миссионеры и совратители только нежелательны, то просто нетерпимы священнослужители, учителя и чиновники, издающиеся над иноплемениками и иноверцами, на- травливающие одну народность на другую и поддерживающие таким образом между племенную рознь и вражду» [23].

Про що йшлося, читачам було більш ніж зрозуміло. Як і тоді, коли автор говорив про мовні колізії: «Ненависть по отношению к какому-нибудь языку является пережитком дикого состояния, является перенесением своеобразного религиозного фанатизма в область нововекового общежития» [24]. Послухав би Бодуен де Куртене голоси борців з «галичанскою мовою» у незалежній Україні початку ХХІ століття!

З великою мужністю виступив Бодуен де Куртене (чи не єдиний з-поміж ліберальної інтелігенції, в усякому разі єдиний з авторів збірника «Отечество...») проти германофобії, нагадуючи, зокрема, про велику німецьку культуру: «В усваиваемом нами немецком языке мы видим не язык фон-Бисмарка, не язык Вильгельма II-го, не язык гакатистов и всяческих германизаторов, но язык великих философов, мыслителей, поэтов, художников» [25]. Не проминув він нагоди заступитися і за мову ідиш, яку юдофоби або вузько мислячі оголошували потворним жаргоном: «...Многим даже из т. н. «передовой интеллигенции» покажется странным поставление т. н. «жаргона», т. е. особого еврейского языка, рядом с другими национальными языками и требование, чтобы неевреям, живущим бок-о-бок с евреями, дана была возможность знакомиться с этим «противным» и «отталкивающим» «жаргоном». К сожалению, с объективно-научной точки зрения «жаргон» является точно таким же языком, как и любой другой язык. Не следует также забывать, что этот «презренный» «жаргон» как язык семейный, как язык, с которым связаны для многих людей воспоминания детства и первых впечатлений от соприкосновения с природой и обществом, столь же дорог для этих людей, как и любой другой язык для его носителей» [26]. Це майже дослівно те, що раніше писав Іван Франко, відповідаючи на закиди, що він пише «діалектом».

До речі, в цій частині статті Бодуена де Куртене маємо промовисті цензурні купюри, як і там, де говорилося про релігію та про «Молоха державності». Авторів нагадували про межі свободи слова (не випадково він згадав тут Герцена: дворянство в Росії має привілей «быть свободным от телесного наказания до тех пор, пока не высекут»), знав він і про небезпеки для своєї репутації в певних «інтелігентних» колах, і писав: «Кое-кому может показаться, что я слишком часто упоминаю евреев и как будто отдаю им предпочтение перед другими видоизменениями породы животных, именуемой homo sapiens. Это может дать повод заподозрить меня в «шабасгойстве» и в прислужничании евреям. Возможность подобных подозрений меня вовсе не пугает» (с. 30).

На засіданнях Державної Думи опозиційні депутати наводять різні факти про розгул антисемітизму в армії, в урядових установах, у чорносотенній пресі.

Ось, скажімо, «Русский инвалид», офіційна газета, пише, що «русская армия сильна тем, что в ней нет доступа майорам Мордохаям» (с. 116). Депутат М. Х. Бомаш у виступі 28 серпня 1915 року звертає увагу на «заметку в «Новом Времени» – что вот, мол, после войны армия скажет, что евреи на войне были врагами армии, в «Русском Знамени» – что, вот, нельзя поручиться ни за одного еврея-солдата, даже добровольно служащего в армии, что он не предаст армии. Являются заметки, совершенно дикие бредни, что евреи-врачи прививают сифилис и что они в лазаретах занимаются членовредительством...» (там само).

Тож чи дивуватися тому, з якою легкістю через якихось сорок років Йосиф Віссаріонович Сталін переконав радянського обивателя в жорстокій підступності лікарів-убивць згодної національності і як упевнено готував остаточне вирішення відомого питання. Того, яке так і не вдалося вирішити його попередникам. До речі, один із проектів запропонувала тоді, 1915 року, чорносотенна газета «Гроза»: «Ныне представляется весьма удобный случай сразу покончить с жидовским погромом; для этого следует лишь согнать всех жидов в те города, которые обречены на занятие немцами, и исключить их из русских подданных. Когда же русские войска снова начнут занимать эти земли, то жидов надо гнать в сторону немецких войск и конфисковать всё их имущество. Если не воспользоваться нынешней прекрасной возможностью избавиться от жидов, то трудно будет дожидаться более подходящего случая» (с. 106 – цитату навів у своєму виступі П. Мілюков).

Це – для роздумів тим, хто шукає антисемітів тільки в Україні... І для розуміння того, коли, ким і як був підготовлений спалах антиєврейських погромів під час революцій і громадянських воєн.

Після другого приходу російських військ у Галичину (1916) нова окупаційна адміністрація змушена була врахувати несприйняття населенням брутальних заборонних заходів і дозволила відкриття шкіл з українською мовою викладання. Але втрутилося Міністерство закордонних справ, яке наголо-

сило, що це вплине на громадську думку в “малороссийских губерниях”, оскільки політика в Галичині тісно пов’язана з “общим вопросом об украинстве и отношении к нему русского правительства” (там само, с. 166).

Газета “Новое время” наполягала: в школах “не должно быть места ни для какой искусственной «мовы» австрийского изобретения” (там само, с. 167 – “Новое время”, 1916, 16 нояб.).

Однак школи все-таки довелося дозволити...

Не менше, ніж мовна єдність, важила для імперії і єдність віросповідна. Архієпископ Євлогій писав у січні 1915 року міністрові внутрішніх справ Н. А. Маклакову: “...государственное объединение Галичины с Россией тогда только будет прочно, когда она объединится и в нашей родной православной вере. Если же... она останется в унии, то она будет таким опасным гнездом украинско-мазепинского сепаратизма, который доставит нашему Правительству много забот, мы приобретём вторую Финляндию” [27]. Яка прозорливість! Державний стратег – не згірш за нинішніх “каноністів”!

Клопітно було їм з митрополітом Шептицьким...

“...Начальнику Штаба Ставки Верховного главнокомандующего генералу Н. Н. Янушкевичу... было поручено ещё в августе 1914 г. найти и арестовать Шептицкого, а также наложить секвестр на его библиотеку и все его бумаги. В связи с возложенным на него поручением, Янушкевич в присутствии представителя МИД при Ставке князя М. Кудашева сказал, что он «неукоснительно исполнит это поручение и живым или мёртвым доставит Шептицкого, а в случае надобности не постесняется приказать покончить с ним»”. Князь Кудашев доповів про наміри генерала міністрові закордонних справ С. Д. Сазонову, а той звернувся з листом до імператора, пропонуючи застосувати, з огляду на міжнародний резонанс, “законные и открытые средства”, наприклад, “принуждение его к изгнанию”; “насильственное же устранение названного иерарха... может лишь придать ему ореол мученика и сильно подорвать уважение к русской государственной власти”. Микола II у резолюції на лист Сазонова написав: “Вполне разделяю Ваши соображения” [28].

Російський уряд не дарма боявся шкідливого впливу національного руху в Західній Україні, непідвладній йому, на “Малоросію” і вважав своєю стратегічною метою “визволення” Галичини та об’єднання її в “едином русском народе” і “материнской православной церкви”, підпорядкованій Священному Синоду.

“На развитие украинского национального движения в России в известной степени влияло его развитие в западноукраинских землях – Восточной Галиции, Буковине, Закарпатье. Здесь украинское национальное движение, несмотря на торможение экономического развития этих земель, превращение их в аграрно-колониальный придаток Австро-Венгрии, несмотря на политические притеснения украинцев, все же имело больше свободы для развития. Преподавание в большинстве школ шло на украинском языке, на родном языке печатались газеты, журналы, книги. Имелись украинские кооперативы, банки, издательства и т. п. Легально существовали украинские буржуазные и мелкобуржуазные партии. Но всё же в начале XX в. политический центр украинского национального движения был в России” [29].

Порівняймо це з тим, що було в самій Росії. “В целом ряде государственных и общественных учреждений, где командовали великодержавные монархисты, запрещалось принимать украинцев на службу.

Типичным здесь является предложение Полтавского губернатора в докладе министру внутренних дел: «Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому движению, немедленно устранять. Привлекать на должности учителей земских и церковноприходских школ по возможности только одних великорусов. Необходимо во главе епархий иметь архиереев исключительно великорусов. Не допускать на разные должности в земских и городских управах, а равно и в других учреждениях тех лиц, которые когда-либо имели соприкосновение с украинским движением»” [30].

Або ще:

“В борьбе против украинского национального движения царские власти стремились использовать преподавание истории (ото вже вічне! – І. Дз.). Полтавский губернатор Багговут предлагал, чтобы в газетах и школах систематически разъяснялось, что «Украина» означает «окраина», что такие окраины до присоединения Малороссии были и у Польши и у России, необходимо пояснять, что никогда никакого особого «украинского народа» не было, что надо внедрять мысль «о роли современного малорусского языка, как простонародного, не имеющего литературы и будущего»” [31].

Це останнє – магія історичної безперспективності – навіювалося всіма поколіннями русифікаторів.

Відповідаючи Василю Шульгину, редакторові “Киевлянина”, на його іронічне запитання: чи вистачить “мазепинських сил” для створення української культури, Сергій Єфремов писав: “Вистачить – будьте певні!.. На жорнах «живої культурної енергії» багато вже «перемолов» український народ за останні 250 років свого нужденного існування, і якщо запаси цієї енергії не вичерпались до цього часу, то це означає, що вони взагалі невичерпні” [32].

З-поміж прихильників “ліберальної імперії” найпослідовніше заперечував перспективи української культури, власне й право українського народу на свою культуру, колишній соціал-демократ, а потім кадет Пётр Струве [33]. Блискучу відповідь дав йому відомий єврейський публіцист Володимир Жа-

ботинський. Відбулася дуже характеристична полеміка між ними. Як актуально прозвучали б нині столітньої давності (!) статті Володимира Жаботинського “Про мови та інше”, “Струве і українське питання”, “Наука з Шевченкового ювілею” (от би їх передрукувати й видати масовим тиражем!). Зацитую тільки один саркастичний пасаж із першої з них:

“Я написав, що коли російська культура тепер відіграє неприродну для неї роль культури все-російської, то «причина полягає, головню, в споконвічному насильстві та безправ'ї».

П. Б. Струве з цим незгідний. Російська, мовляв, культура переважає і в Києві, і в Могилеві, і в Тифлісі, і в Ташкенті «звсім не тому, що там обов'язково тягнуть до участку розписатися в повазі до російської культури, а тому, що ця культура справді є внутрішньо владний факт самого реального життя в усіх частинах імперії, крім Царства Польського та Фінляндії». Тут П. Б. Струве безперечно несправедливий до нашого благопідкувального російського начальства. Як же можна заперечувати його великі, невикорінні з нашої пам'яті заслуги щодо насаджування російської культури за межами Великої Росії? П. Б. Струве легкосердо констатує, що тепер у Києві «не можна бути учасником культурного життя, не знаючи російської мови», і гадає, ніби «участок» до цього непричетний, а тим часом це – велика помилка. Навпаки, в тім-то й річ, що існує участок і його багатосотрічне заповзяття. Ось як оповідає про це заповзяття відомий український історик проф. М. Грушевський [...] Але навздо заирати до глибокої старовини! Ось перед нами найновіші часи: від середини минулого сторіччя помітне в Росії піднесення українського руху – і негайно розпочалася згори рівна боротьба проти «хохломанії» та «сепаратизму» [...] Те, що в Києві, те було й повсюди. Всюди на периферії держави російська культура з'являлася лише після того, як земський яриса прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів” [34].

Демократична російська громадськість (зокрема, Всеросійський учительський з'їзд у 1914 році. Всеросійський кооперативний з'їзд та ін.), багато представників інтелігенції, члени Російської Академії наук В. Шахматов, Д'яконов, Ф. Корш, Лаппо-Данилевський, Пресняков підтримували право українського народу на власний культурний розвиток.

Навіть деякі однопартійні П. Струве обережно відмежовувалися від його поглядів. Так, П. Мілюков, виступаючи в Державній Думі в січні 1914 року, заявив: “Нужно признать, что движение достигает уже размеров, при которых не может уже оставаться явлением безразличным, замалчивают его бессмысленно, как и рассчитывают уничтожить его тактикой полицейских запретов и окриков. Надо признать открыто и громко, что украинское движение есть факт не случайный и выдуманный, а глубоко жизненный”.

Голоси на захист прав українського народу звучали і в Державній Думі:

“Нет большего преступления, как посягать на язык и особенности национальной культуры; но ни один народ не испытывает того горького чувства, как великая отрасль русского племени – украинский народ; за ним не признают никаких культурных ценностей, за ним отрицают то, что признают за другими народами, его бойкотируют, его раздражают, его оскорбляют” [35].

Література

- Украинский вопрос. — М., 1917; цит. за виданням: Українське питання / Переклад М. Тимошика. — К., 1997. — С 79-80.
- Див.: Україна. — 1927. — № 4.
- Др. Іван Франко. “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіжи. — Львів, 1905. — С. 11-12, 12-13.
- Мих. Могиланський. Шевченкові роковини 1916 року. (28 лютого). — Петроград, 1916. — С. 1-3.
- Бахтуріна А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.). — М., 2004. — С. 120.
- Цит. за: Казанский П. Е. Русский язык в Австро-Венгрии. — Одесса, 1912. — С. 12-13.
- Бахтуріна А. Ю. Окраины Российской империи... — С. 122.
- Там само.
- Там само. — С. 123.
- Проф. П. И. Ковалевский. Русский национализм и национальное воспитание. — СПб., 1912. — С. 171, 174.
- Соловьёв С. Богословские и критические очерки: Собр. статей и публичных лекций. — М., 1916. — С. 1.
- Украинская жизнь. — 1914. — № 8-10. — С. 47.
- Див.: Бахтуріна А. Ю. Окраины Российской империи... — С. 149-150.
- Там само. — С. 151.
- Бахтуріна А. Ю. Окраины Российской империи... — С. 153.
- IV Государственная Дума. Фракция народной свободы. “Военные” сессии. 26 июля 1914 г. — 3 сентября 1915 г. — Петроград, 1916. — Ч. 1. — С. 7.
- Там само. — С. 33.
- Там само. — С. 13.
- Там само. — Ч. II. — С. 7.
- Там само.
- Там само. — С. 106.
- Гуревич Борис. Россия — творимая нация // Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос. — Петроград, 1916. — С. 10.
- И. Б. де К. Возможно ли мирное сожительство разных народностей в России? // Отечество... — С. 25.
- Там само.
- Там само.
- Там само. — С. 30-31.
- Бахтуріна А. Ю. Окраины Российской империи... — С. 168.
- Там само. — С. 173.
- Рубач М. А. Украинское национальное движение, его характер и движущие силы (1910 – февраль 1917 г.) // Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Материалы к сессии Научного совета) / Академия наук СССР. — М., 1964. — С. 25.
- Рубач М. А. Украинское национальное движение, его характер и движущие силы (1910 – февраль 1917 г.). — С. 26.
- Там само.
- Єфремов С. На текущие темы // Украинская жизнь. — 1913. — Ч. 1. — С. 97-98.
- Див., зокрема, його статтю “Общерусская культура и украинский партикуляризм” у ж. “Русская мысль”, 1912, № 1.
- Жаботинський Володимир. Вибрані статті з національного питання / Переклад, вступна стаття, примітки та коментар Ізраїля Клейнера. — К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. — С. 67-68.
- IV Государственная Дума.... — Ч. II, с. 132. — “Речь В. М. Алекс. 28 авг. 1915 года”.